

„AGENDA PARVA” KULTUURILOOLISEST TAUSTAST¹

Péter Pomozi

Budapesti Eötvös Lorándi Ülikool

Kokkuvõte. „Agenda Parva” (1622) on esimene tervenisti säilinud raamat, mis sisaldab pikemaid eestikeelseid tekste. Teose lõunaeeesti keele ortograafia erineb kardinaalselt tolle aja Põhja-Eesti alade saksapärasest kirjaviisist, kuid ka hilisemast lõunaeeesti omast. Eriliselt pändlik kirjaviis sündis tänu Tartu jesuiitide kolleegiumi ja tõlkeseminari tööle aastail 1583–1625. Selles õppeasutuses töötanud, mitmelt Euroopa maalt valitud preestrid tundsid üsna hästi ka kohalikke keeli. Haridust said siin ka eesti soost kasvandikud, kelle hulgast mõned astusid hiljem orduisse. Baltimaades arenes välja jesuiitide kolleegiumide võrk, mis töötas Liivimaal kuni Rootsi aja alguseni (1622–1625). Koolide võrgustik poleks aga saanud nendel aladel tekkida ilma Transilvaaniast pärit Poola kuninga István Báthoryta (valitsemisaeg 1576–1586). Báthory oli suurepärase väejuht ja haritud humanist. Tema saavutatud sõjaline edu Ivan Julma vastu võimaldas alustada suurejoonelist rekatoliseerimistööd ka Liivimaal. Siinses artiklis tuleb juttu „Agenda Parva” kultuuriloolise tausta vähem tuntud üksikasjadest. Need mängisid otsustavat rolli selles, et tänu jesuiitide koolidele sündis lugejasõbralik ortograafia, millesarnast ei olnud Liivimaal kasutusel samal ajal ega ka hiljem kuni 19 sajandi alguseni.

Märksõnad: lõunaeeesti vana kirjakeel, „Agenda Parva”, Poola kuningas István Báthory, Tartu ja Braunsbergi jesuiitide kolleegium, Tartu jesuiidid, uuenduslik eesti kirjaviis

DOI: <http://dx.doi.org/10.12697/jeful.2013.4.3.07>

1. Sissejuhatuses. „Agenda Parva” ortograafiline tähtsus ja ajaloolise tausta kihid

„Agenda Parva” (AP) on esimene tervikuna säilinud, osaliselt eestikeelne trükis. Juba sellepärast on tal kindel koht eesti kultuuriloos. Väikeses formaadis liturgiaraamatu ladus lõunaeeesti keel ja ortograafiline uuenduslikkus ei ole siiski varem erilist tunnustust pälvinud (vt Kask 1958: 9, Laanekask, Erelt 2003: 285, Reimann 2004: 36), kuigi Andrus Saareste kirjutas sellest pika tutvustuse juba 1938. aastal (Saareste 1938). Tänapäevaks on AP tekst kergesti kättesaadavaks

¹ Autor tänab siiralt uurimuse toetajaid ja nimeliselt Leila Kubinyit, Budapesti Eötvös Lorándi Ülikooli eesti keele lektorit, lahke keeleabi eest.

muutunud tänu vana kirjakeele korpuse (VAKK) loomisele Tartu Ülikoolis. Viimasel ajal on korduvalt tegeldud ka AP kirjaviisiga (Pomozi 2003, Pomozi 2007) ning kolme välte võimaliku eristamise küsimusega² (Särg 2005). Wastsele Testamendile eelnenud perioodi lõuna-eesti ortograafiat on varem üksikasjalikult käsitlenud Jaak Peebo (nt Peebo 1996). Siinkohal keskendun pigem teose kultuuriloolisele taustale, kuid lühidalt peatun ka ortograafia ja AP autorsuse küsimusel.

Kultuuriloo uurimine tõestab, et AP oma aja kohta erilisel hea keeleline tase ja kirjaviis ei olnud juhuslik, isegi kui pole säilinud sama-suguse ortograafiaga muid trükiseid.³ Liivimaa õppeasutustes tegutsevail eri soost jesuiitidel, kohalikel kasvandikel ja raamatukogudel oli määrav roll selles, et sündis lõuna-eestiline kirjaviis, mis erines kardinaalselt oma aja põhjaeestikeelsete trükiste kirjapildist, aga ka hilisemate aegade „stahlistunud” lõuna-eesti omast. Braunsbergi ja Tartu jesuiitide kolleegium ning tõlkeseminar töötasid mõne katkestusega peaaegu nelikümmend aastat, seal õppisid ka eesti soost inimesed. AP tausta väga tähtsast küljest, Tartu jesuiitide tegevusest, on avaldanud põhjaliku ajaloomonograafia Vello Helk (Helk 1977, eesti keeles 2003). Siinses artiklis käsitlen lühidalt AP tausta, s.t Poola kuningaks valitud Transilvaania vürsti István Báthory poliitikat. Poola võit venelaste üle Liivimaal aastail 1580–1582 avaski uue kultuuriloolise ajastu. Edukas sõjategevus lõi eeltingimused ühiskondlikeks reformideks, s.t ulatuslikuks rekatoaliseerimiskatseks koos jesuiitide kolleegiumide Liivimaa võrgu asutamisega. Selles Vatikanist ja Transilvaaniast Poola kaudu Tartuni ulatavas kultuuriloolises nelinurgas – saksa soost jesuiitidega tekib õigupoolest isegi viisnurk – saame kõige paremini aru, kuidas saavutati nii kõrgel tasemel kirjakultuur, mille meie ajani säilinud tunnistajaks on just AP lõuna-eesti keel ja kirjaviis.

2 Ka Peebo peab tsirkumfleksi kasutamist pika vokaali peal ülipikkuse märgiks, vt <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Tekstid/1622-Agenda.htm>. Kumma vokaali peal tsirkumfleks paikneb, selles pole AP keelekasutus täiesti järjekindel, kuid viimse võidmise tekstis esinev ebajärjekindlus võiks pigem viidata raamatu ladumise rasketele tingimustele kui tõlkija käsikirjast pärinevatele vigadele (vt ka Freymuth 1938: 24).

3 Siiski väljendab nt Johannes Ambrosius Völcker oma meieisapalve käsikirjas konsonandi pikkust sarnaselt (vt Helk 2003: 21, 236, 281) ja ilma eriliste saksapärasusteta, v.a *h* kasutamine vokaalipikendusemärgina. Eriti tähelepanuväärne on asjaolu, et ka saksa soost ametivend kasutas AP omaga osaliselt kattuvat kirjaviisi – v.a vokaali pikkuse ja kolmandavältelisuse märkimine –, mis osutab teatud eesti normi võimalusele jesuiitide kirjakultuuris juba enne AP valmimist. (Völcker sündis Eisenachis ning suri Braunsbergis 1610.) „Agendaparvalikku” vokaali märkimist kohtame ainult Gutsloffi lõuna-eesti grammatikas, kuid ilma teise- ja kolmandavälteliste sõnade eristamise soovita.

2. „Agenda Parva” ajastu Transilvaania ungari juured

Transilvaania vürst (varasema tiitliga vojevood) István Báthory⁴ valiti Poola kuningaks 1575. a jõulukuul. Tema kroonimise tseremoonia toimus 1576. a suvel Krakówi Wawelis. Báthory oli pärit Transilvaaniast, ta sündis Szilágysomlyós 1533. a. Tema isa István oli maa vojevood, kes suri varsti pärast poja sündimist. Noor István saadeti Esztergomi⁵ linna, kus tema kasvatajaks oli peapiiskop Várday. Viini õukonnas sai ta humanistliku hariduse ning õppis ka sõjakunsti. Juba noore mehena oskas ta suurepäraselt ladina, saksa ja poola keelt ning pidas lugu kunstidest. Kodumaale naastes tegi ta kiiret karjääri, 1564. a nimetati ta Váradi peakapteniks. Várad oli Türgi impeeriumi ja Habsburgide vahelises kuumas võõndis strateegilise tähtsusega linnus. Aastal 1565 saatis Ungari kuningas János Zsigmond (toona Transilvaania alade valitseja) Báthory legaadina Prahasse, kuid keiser Maximilian vangistas ta kaheks aastaks, mis oli ka toona rahvusvaheliste õigusnormide jäme rikkumine (Transilvaania vürstist vt Makkai 1961, Barta 1979: 183–194).⁶

1571. aasta mais valiti ta Transilvaania vojevoodiks, mida tunnistas ka Türgi sultan oma kinnituskirjas. Sellega sündis iseseisev Transilvaania vürstiriik, kuid vürsti tiitlit hakkas Báthory kasutama neli aastat hiljem. Valitsemise algusaastatel tuli tal tugevdada keskväimu. Kere-lőszentpáli lahingus saavutas ta 1575. aastal suurvõidu Gáspár Bekesi vägede üle, millega kõrvaldas peamise trooninõudleja.

16.–17. sajandi Transilvaania vürstid olid sunnitud pidevalt laveerima Türgi ja Habsburgi keisri, kahe suure impeeriumi kroonitud pea vahel. Nagu toonastel ungarlaste aladel rahvakeeles öeldi, tuli võidelda *kahe pagana vahel*. Báthoryl õnnestus eriliselt andeka sõjastrateegi ning kogenud diplomaadina säilitada *status quo*⁷ ja sellega ka suhtelist iseseisvust. Ungari Kuningriigi ülejäänud alad olid toona türklaste käes, v. a Ülem-Ungari mõned osad, mis kuulusid Habsburgidele. Habsburgi keiser oli ühtlasi ka Ungari kuningas.

Poola troonil näeme sedasama kindlakäelist väejuhti ja andekat riigimeest. Kuninga lähimate kaaslaste hulgast leiame Itaalia ülikoolides

4 Poolapäraselt Stefan Batori või Batory, eesti ajalookirjanduses on varem kasutusel olnud ka muud segavormid.

5 Esztergomi linn oli sel sajandil vahelduvalt türklaste (1543–1595) ja ungarlaste kontrolli all.

6 Báthoryst puudub tänapäevane ajalooline monograafia, kuid kirjanduses toodud vanad allikad on usaldusväärsed ja filoloogiliselt täpsed. Samas ei ole Ungari ja Poola historiograafia pühendanud palju tähelepanu kuninga Liivimaa-poliitikale, kuigi Báthory kohta peeti Poolas koguni kaks rahvusvahelist konverentsi, millest ilmusid ka artikliloomikud: *Étienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Kraków, 1935 ning *Stefan Batory król rzezpospolitej i książe Siedmiogrodu* Pultusk, 2008.

õppinud inimesi, nt kantsler Jan Zamoyski, ja mõjukaid jesuiite, nt kuninga isiklik pihhiisa Pjotr (Peeter) Skarga. Veendunud katoliiklasena nimetas ta kantsleriametisse luterlase Márton Berzeviczy. Oma varasema vihavaenlase Gáspár Bekesi, kes oli unitaaruse⁷ esindaja, pani ka kõrgesse ametisse: temast sai Poolas Báthory parimaid väejuhte Ivan Julma vastu alustatud sõjas. Kultuurilooline taust aitab paremini mõista, miks võimas riigijuht mittekatoliiklasi ja isegi vanu vaenlasi enda teenistusse võttis. Transilvaania oli fanaatiliste sõdade ajastul ainulaadseks usutolerantsuse maaks Euroopas ja ühtlasi esimene riik maailmas, kus kuulutati välja usuvabadus. 1568. a Torda⁸ manifest määras roomakatoliku, luteri ja kalvini usu ning kohapealse unitaaruse võrdväärseks ja keelas kategooriliselt igasuguse usulise diskrimineerimise nii kiriku- kui ka riigielus (originaalteksti vt Szilágyi 1876 (II): 343).

Transilvaania vaimuga riigimees saavutas Kesk-Euroopas järkjärgult suure mõjuvõimu, mis pani keiser Maximilianigi muretsema. Viimane oli Báthory vastaskandidaadiks Jagellonide järel tühjaks jäänud Poola troonile. Báthory lubas aga – erinevalt Maximilianist – anarhiasse vajuva riigi aadelkonnale, et vallutab tagasi varem Poolale kuulunud piirkonnad, muuhulgas ka Liivimaa alad. Kuningaks kroonimise hetkest peale võttiski ta kasutusele autiitli *Stephanus Dei Gratia Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Livoniae etc. Dominus et Princeps Transsilvaniae* (vt Pomozi 1996: 606–608).

Aastail 1579–1581 täitis Báthory oma lubaduse: 1579.–1581. aastail vallutas ta Liivimaa alad Vene tsaari käest tagasi. Liivimaal võis misjonitöö alata, aga laastatud linnad ja külad meenutasid venelaste perioodi ja pikka sõjategevust.

3. Jesuiidid Liivimaal

Jam Zapolski vaherahu sõlmimisega loobus Ivan IV 1582. aasta jaanuaris Liivimaast. Rahu sõlmimist Poola ja tsaaririigi vahel edendas paavst Gregoriuse XIII legaat⁹ Antonio Possevino, kes oli üheks võtmeisikuks Tartu jesuiitide kolleegiumi asutamisel. Possevino kohtus

7 Unitaari usulahk: püha kolmainsuse kristlikku õpetust eitav protestantlik kirik, siit ka nimetus *unitaar*. Kirik sündis Transilvaanias 16. sajandil, esimeseks piiskopiks oli Ferenc Dávid, kellel oli oluline roll Transilvaania vürstiriigis usuvabaduse saavutamisel.

8 Originaalkeeles (ungari keeles) *Tordai Ediktum*, mis võeti vastu Transilvaania Torda linnas peetud Maapäeval aastal 1568. Linn paikneb Kolozsvárist 32 kilomeetri kagu suunas.

9 Gregorius XIII kiri Báthoryle 15. märtsist 1581, taas avaldatud Veress 1944 II:158–159.

kuningaga 1581. aasta juunis Vilniuses. Kohtumine ei valmistanud kuningale esialgu suurt rõõmu, sest tema ühendatud väed olid selleks ajaks sõjas juba mitmel pool tsaarivägesid löönud ja kuningal olid ulatuslikud välispoliitilised salaplaanid noore tsaaririigi alistamiseks (Pomozi 1998: 608). Ta tahtis ühtse kristliku sõjaväega türklased Euroopast välja ajada, teisisõnu oli võitlus Liivimaa pärast osa sõjast Moskva vastu. Oma välispoliitilisest unistusest pidi kuningas siiski loobuma, sest ei Püha Tool ega Poola aadelkond toetanud mingit laiemat sõjategevust Venemaa vastu. Küll aga toetas Gregorius XIII kuninga vastureformatsiooni- ja misjonitööplaane Liivimaal. 1581. aasta juuli alguses teatas Skarga paavsti nuntsius Bolognettile Poolas ja ordukindralile Roomas kuninga sõnadest: „niipea kui venelastega rahu on sõlmitud, siirduvat ta Liivimaale; esimeste tegude hulka kuuluvat siis kolme jesuiitide kolleegiumi asutamine Riias, Tartus ja Narvas” (Helk 2003: 10).

Possevino oli juba eelmisel aastal rääkinud sellest kuningaga, kes samuti toetas tema kavatsusi misjonitöö alustamiseks. Possevino ja Skarga arvates oli edu tingimuseks Liivimaal kohalikku päritolu preestrite koolitamine. Selleks oli vaja rajada kolleegiume, kus saaksid hariduse noored juba tugevnenud või lausa valitsevaks usuks tõusnud protestantismiga maadest. Seminare oli asutatud juba varemgi, aastal 1579 Braunsbergis (Braniewo, Vana-Preisimaa, tänapäeva Kirde-Poola) ja Olmützi (Olomouc, tänapäeva Tšehhimaal) linnas.

Possevino vahetas pidevalt kirju paavsti kuuriaga, et Vatikani toel saadetakse preestrid Liivimaale katoliku kiriku õpetust levitama. Possevino arvates oli Tartu ideaalne koht seminari rajamiseks. Zamoyski jõudis Tartusse 1582. aasta veebruaris, Báthory aga Riiga sama aasta märtsis. Viimasega oli kaasas Peter Skarga ja ka teisi jesuiite. Possevino kirjast Côme kardinalile saame teada, et kolleegiumi asutamine Tartus oli tolle aasta lõpuks jõudnud praktilise etapini: „*e la necessità che si avrebbe di sostenere alcuni sacerdoti de'nostri in Dorpato, città principale, et a confini della Moscovia, dove sua Maestà haveva mostrato disiderio al signor nuntio et poi a me che alcuni de nostri vi si ponessero, resto molto soddisfatto, et ha ordinato che ci si dieno lettere, perche la habbiano luogo et le cose necessarie*”, vt Possevino Côme kardinalile, 7. dets 1582 (Pierling 1887: 246–248).¹⁰

Tsiteerin siinkohal veel üht rekatoliseerimisega seotud kirja, mis on selgeks tõendiks kuninga usulisest tolerantsusest ja kindlast nõu-

10 „Ma jäin väga rahule sellega, et Tema Kuninglik Kõrgus on avaldanud soovi nii austatud nuntsiusele kui ka mulle saata mõningaid preestrid meie ordust Tartu linna, strateegilise tähtsusega kohta, tsaaririigi piiri lähedale, ja käskinud kirjutada vajalikke garantiikirju, et nad saaksid sobiva koha ja muid vajalikke asju.” (Tõlge eesti keelde selle artikli autorilt – P. P.)

dest, et misjonitööd tuleb teha igal pool vägivallata: „Zwar würden wir es gerne sehen, daß alle Bürger jeglichen Standes den Herrn lobend zu einem alten katholischen Glauben sich bekennen, aber da Gott der Herr vorhergesagt hat, daß in den letzten Zeiten Ärgerniss kommen mußte, so wollen auch wir Niemanden mit gewalt zum Glauben treiben ...” (Veress 1944 II: 183–184).¹¹ Jesuiidid ei nõudnud ka liigseid majanduslikke hüvesid. Esiteks oleks see olnud võõras ordu vaimule, teiseks tahtsid nad populaarsust saavutada samm-sammult ka linnalihtrahva kaudu. See polnud aga üldse kerge: venelaste rüüstamise ja küüditamise järel alles jäänud enamjaolt luterliku kodanluse killud olid valdavalt poola- ja katolikuvastased. Kui Possevino põhjendas Tartu uuele piiskopile antava suurema võimu vajadust, siis ei väsinud ta rõhutamast, et sissetulekuid ei tuleks välja nõuda kohalikult rahvalt, vaid vastupidi, raha tuleks sinna paigutada. Õppeasutuste kõrval või ligidal pidi olema „ka trükikoda raamatute väljaandmiseks mitmetes keeltes, et neid maal levitada. Selle töö juures ei tohiks peljata kulutusi, sest tulud korvavad kulud mitmekordselt” (Helk 2003: 14). Kirjadest ja ajastu dokumentidest saadav pilt ei ühti kuigivõrd hilisema baltisaksa historiograafia propagandistlike väidetega Poola ajast, kuninga rollist ja jesuiitidest (näiteid sellest Treumuth-Loone 1932: 92–105, Wittram, Reinhard 1973; problemaatikast vt veel Pomozi 1998: 606–611). Vello Helk iseloomustab tabava lausega Báthory rolli jesuiitide õppeasutuste loomisel: „Liivimaa vastureformatsiooni keskpunktis seisis kuningas ise. Põhilised juhtnöörid ja ka majanduslik baas oli tema otsustada.” (Helk 2003: 14)

4. Mõned märkused „Agenda Parva” ortograafiast

AP ilmus 1622. aastal Masoovia linnas Braunsbergis, ladina nimega kutsuti linna Brunsbergaks. Nagu eelnevalt mainitud, asutati ka Braunsbergis aastal 1579 jesuiitide kolleegium. Helk kirjutab, et Zamoyski ettepanekul ja Possevino nõusolekul võeti Braunsbergis vastu selliseid Liivimaa poegi, kelle vanemad olid venelased küüditanud (Helk 2003: 12). Selle valguses on ehk edaspidi võimalik suuremale selgusele jõuda AP eestikeelse osa trükkimise tingimuste suhtes. Ilmne on, et ka Tartu

11 „Kuigi meid rõõmustaks väga, kui igast kihist inimesed Jumalat kiites tunnistaks vana katoliku usku, aga kuna Issand Jumal on ennustanud, et uemal ajal tekib rahutusi, ei taha me siiski vägivaldselt kedagi oma usku pöörata.” (Tõlge eesti keelde selle artikli autorilt – P. P.) Veress avaldas tsiteeritud dokumendi saksakeelse tõlke alusel, originaali kirjutas kuningas poola keeles: (Blätter für literarische Unterhaltung 30. Jan 1841; saksakeelne tõlge, Báthory kiri Pihkva sõjalaagrist Vilniuse starostile Jan Abramowiczile, 30. sept 1581, Pamiętnik Sandomierski, poola keeles).

ja Braunsbergi õppeasutuste vahel olid pikemat aega pidevad kontaktid, eri kolleegiumide kasvandikud, õpetajad, ordusse astunud inimesed tavajuhul ka õppisid-töötasid oma elu jooksul mitmes kohas, nt saksa soost Thomas Busaeus Tartus ja Vilniuses, mõnede oletuste järgi eesti soost Wilhelm Buccius¹² Pułtuskis, Polockis, Nieswiezis, Braunsbergis, Tartus, Vilniuses, Rootsi ajal Smolenskis (vt Freymuth 1938: 26–27, Salo 2003, Helk 2003: 225–226). Need seigad võivad meid lähemale viia autorsuse küsimuses, kuigi esialgu võib ainult kinnitada, et Otto Freymuthi hüpotees Bucciusse võimalikust autorsusest on uue-
mate andmete põhjal veelgi tõenäolisemaks saanud. Eestikeelse teksti koostaja küsimusega tegeles juba Saareste (1938: 212), tõstes esile Michael Sommeri kui võimaliku eesti soost kasvandiku, samuti Busaeuse ja Völckeri nime. Kui aga vaadata silmapaistvamate jesuiitide elulookirjeldusi ning Helgi andmebaasi Tartu jesuiitidest (Helk 2003: 224–269), siis Völckeri autorsuse võime välistada: ta suri Braunsbergis 12 aastat enne AP ilmumist. Siiski on huvitav heita pilk Völckeri meieisapalve käsikirjale, kuna näeme, et konsonantide märkimine ja grafeemi-foneemi suhteline järjekindlus sarnaneb liturgiaraamatukese omaga. Ka kirjaviis on pigem ladina- kui saksapärase, ent selles pole mingeid jälgi AP hilisemast vokaalipikkuste märkimisest: *Isa nimi, poya nimi, püha waymo nymi. Amen (...) Nink erra satta meid sisse kurya hukutusse Errapaesta meid kikist kuriast. Amen.* Autori(te) probleemi lahendamise jätame aga edaspidiseks, sest juba Freymuth on väga tabavalt kirjutanud, et selles küsimuses võib edasiminekut loota ainult laiaulatusliku ja põhjapaneva ortograafilise analüüsi abil (Freymuth 1938: 26).

Siinkohal piirdume ortograafiliste märkustega AP kirjaviisi kohta ja sõnastame küsimusi ning oletusi trükise eesti keele kirjanepu kohta.

1. AP-s on peaaegu järjekindlalt foneemi-grafeemi suhe, enamjaolt tähistab üks grafeem üht foneemi, välja arvatud *j*-i märkimise kõikumine, kuid lähemalt vaadates on ka siin reeglipärasusi: intervokaalselt kasutatakse järjekindlalt *y*-tähte: *teye* (20/19)¹³, *meye* (20/21), ka pikalt *teije* (18/16, 19/8, 20/25, 24/19), konsonandieelses või sellele järgnevas positsioonis aga *i*-tähte: *teine teisele* (34/6), *teile* (24/9), *teid* (34/7), *heige* (32/1, 10. 41/16). Suuremat kõikumist võib täheldada ainult sõna algul, kuid ka siin on „normikohased” kujud ülekaalus: *Jumal(a(t))* sõna esineb tervelt 17 korda ja alati *j*-algus-

12 Bucciusse kohta väidavad Poola elulookirjeldused, et ta oli lätlane. Freymuthi tsiteeritud „Institutiones esthonicae, Braunsberg 1623” kõrval mainitakse ka teisi Bucciusse teoseid, mis on valdavalt lätikeelsed. (Bibliograafiliste andmete kohta: <<http://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/indeks/4985,0436.html>>).

13 „Agenda Parva” faksiimilehekülje ning rea number Otto von Freymuthi raamatu alusel.

tähega, *Jesus* (41/20), *Jesusse* (20/19, 20) niisamuti. *J*-i ja *i* esinemise suhe on sõna algul 20 : 4, kusjuures on huvitav, et kõik ülejäänud, n-ö maakeelsed sõnad algavad *y*-ga: *yälle* (20/23), *yättä* (32/3, 11), *yalgu-ga* (52/11).

2. Pole kasutatud ladina-, rootsi- ega saksapäraseid võõrtähti ja tähe-kombinatsioone, nagu *x*, *f*, *ck*, *gck* jms.
3. *s*-i märkimisel pika gooti kuju esinemine tavalise *s*-tähe kõrval on täiesti üldine, seda ei saa pidada ortograafiliseks ebajärjekindluseks.
4. Vokaalipikkuse märkimine on uuenduslik ja ainulaadne koguni eesti uue kirjaviisi sünnini. Arwidssoni „Beiträge”-artikkel ilmus alles kakssada aastat hiljem. Autor oli teadlik sellest, et eesti vokaalide pikkus pole otseselt seotud ümbritsevate konsonantide ega silbi lahtisuse-kinnisusega, ei leidu saksapäraseid kujusid nagu *Jummal*, *innimenne* jne.¹⁴ Täppideta tähtede puhul kasutab koostaja pika hääliku märkimiseks kõige sagedamini kombinatsiooni vastav täht + vastav täht tsirkumfleksiga: *eên* (28/24, 34/5), *koôlnu* (20/22), *loôya* (20/18), *maâ* (20/17) *saâb* (8/20, 41/22) jne, kuid viimse võidmise osas eelneb tsirkumfleksiga täht tavatähele: *saggêete* (52/7) ning *tiêeb* (52/14) (Pomozi 2007: 80–83). Kas tsirkumfleksi kasutamine väljendas kindlat soovi eristada kolmandavärtelisi sõnu teisevärtelistest, vajab veel edaspidist analüüsi, sest täppidega tähtede puhul – ilmsetel trükitehnilistel põhjustelgi – ei suudetud eristada pikki vokaale ülipikkadest, mis jätab aga probleemi mõnevõrra lahtiseks, vrd *hää* (28/22), *liig* (34/4), *löö* (41/19), *wiide* (52/8). Järjekindlusetute erandite hulka kuulub vähe sõnu, nt *sanu* (20/21, 24/20). Ka konsonandipikkuse märkimine, mis on AP-s vähem uuenduslik kui vokaalide puhul, ei hõlbusta selgusele jõudmist kolmanda välte märkimise küsimuses.
5. Lõunaeesti vokaalharmoonia järjekindel märkimine: *ristmätä* (6/24), *isä nink emä* (18/17), *wäggemmä* (20/17), *Pühä* (20/25) jne.
6. *õ* järjekindel „asendamine” *e*-ga, mis on – eriti murdelist vokaalharmooniat silmas pidades – vastava grafeemi puudumisel fonoloogiliselt väga õige lahendus, sest *e* on *õ* primaarne vaste: *ensas* (52/14), *teotanu* (29/2, 34/6) jne.

Eesti tekstis esineb ka trükivigu, nt *rhawas* pro *rahwas* (34/4), seda ka kokkukirjutamisel, nt *kikeilma* pro *kike ilma* (34/5). Neist aga saame aru, kui mõtleme raamatukese sünni asjaoludele: „,Agenda Parva” anti välja ajal, kui ähvardav sõda Rootsiga juba heitis varje ja kui Braunsbergi linnaisad murelikult linna kaitsmise üle nõu pidasid,

14 Vormide *piddädä* (32/2), *luggema* (24/23) geminaadid ei tule siin vaatluse alla, need on omaette probleemid, mille selgitamine vajab täiendavat uurimust.

kui Riia oli juba langenud ja kui Liivimaa rannik oli enam-vähem tervikuna Rootsi käes” (Freymuth 1938: 24). Võib-olla on rohkete trükitehniliste vigade põhjuseks (ebaühtlane paber, värviplekid diakriitiliste märkidega tähtedel, eri tähestike omavoliline vahetamine sama sõna ladumisel) ka sõjaaja olud. Esialgu jääb vastuseta ka küsimus, kas autor oli pärit Tartust või Braunsbergist, ning kui ta oli Braunsbergist, siis kas ta võis olla trükkali juures ladumisel abiks.

Selge on see, et eestikeelse teksti koostaja pidi valdama suurepäraselt lõunaeesti keelt. Kui autor oleks tõepoolest olnud Buccius, siis võinuks ta liivimaalasena olla läti-lõunaeesti kakskeelne inimene. Bucciusse keelelist vaistu ja andekust oli tema eluajal kiidetud, seda mainiti ka tema matusekõnes. Selge on ka see, et koostaja pidi olema väga haritud ja innovatiivne, keeleteadlase andega inimene, sest nt vokaalipikkuse ja vokaalharmonia märkimine oli uuenduslik ja paindlik. Ladumisega kaasnevad aga sellised trükivead, mis pigem välistavad koostaja otsese läheduses või juuresoleku. Ka Freymuthi oletus, kas viimse võidmise osas ei erine pikkuse märkimine, on märk sellest, et AP eesti tekst ei pruugi olla (osaliselt) tõlge, või on hoopis (osaliselt) üle võetud Bucciusse kaduma läinud 1623. aasta raamatust, võib kaudselt viidata sellele, et tegijad ei olnud raamatu sünni juures. Aga nagu Freymuthki ütles, võime esialgu teha ainult oletusi. Kindel on vaid AP silmapaistvalt ladus keel ja eesti keele jaoks sobiv kirjaviis. Teada ei ole seegi, millal AP eksemplarid kaduma läksid – võib-olla neid Tartusse enam eriti ei jõudnudki. Mingil määral elas tsirkumfleksi traditsioon siiski edasi. Näiteks tekib küsimus, kust just Urvaste pastor Johannes Gutsclaff tuli mõttele vokaalipikkust tsirkumfleksiga märkida. AP autori kodumurre pidi Saareste arvates olema Urvaste, Sangaste või Kanepi kandist. Ka Bucciusse väidetav Liivimaa sünnikoht pole sealt väga kaugel. Siiski on need võimalikud seostamisjooned esialgu pigem oletused, millest mõnele on ehk tulevikus võimalik konkreetsemalt vastata.

5. Kokkuvõte

Liivimaa 16.–17. sajandi raamatuloos on eriliselt tähtis koht Braunsbergis ilmunud AP-l. Teose kirjaviis erines täiesti oma ajastu põhjaeestilistes allikates kasutatust. Viimase paarikümne aasta jooksul on AP ortograafia üksikküsimustest ilmunud uurimusi, kuid siinse artikli autor nõustub Otto von Freymuthiga selles, et AP erilisusest arusaamiseks on vaja mitmekülgselt kultuuriloolist ja ortograafilist analüüsi.

Jesuiitide kolleegiumide võrgu asutamine Braunsbergist Tartuni oli üheks tingimuseks kõrgel keelelisel tasemel trükiste ilmutamiseks.

Buccius ja teised Baltimaadest pärit orduliikmed nagu ka saksa soost jesuiidid saavutasid oma tulemused mittedaksa traditsiooni põhjal, mis sobis muuhulgas ortograafiliselt ka eesti keelele. Mittedaksa traditsiooni objektiivne uurimine on aga olnud raske ja kaua aega puudulik eesti ajalookirjanduses juurdunud baltisaksa historiograafiliste traditsioonide tõttu.

Artiklis keskenduti Transilvaaniast pärit Poola kuninga István Báthory kultuuriloolisele rollile, et täita lünka Liivimaa kultuuriloos ja näidata, kui võrd oluline oli poliitilis-kultuurilooline viisnurk Vatikanist Transilvaaniast ja Transilvaaniast Poola kaudu Liivimaani. Selle mõttelise kujundi keskpunktis oli kuningas Báthory ise. Báthory poliitika oli jesuiitide eksistentsi aluseks Baltimaades ja seega loomulikult ka kõige selle aluseks, mis sealsetes jesuiitide kolleegiumides saavutati. Ka ortograafia ammendavaks analüüsimiseks on mõõdapääsmatu arvesse võtta Poola- ja isegi Transilvaania-sidemeid. Kultuuriloolise viisnurga uurimine võib rohkem selgust tuua ka huvitavatesse üksikasjadesse, nagu AP seni lahenduseta ortograafilised küsimused või Bucciusse autorsus.

Adress:

Péter Pomozi
ELTE BTK
Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Finnugor Taszék
1088 Budapest
Múzeum krt. 4/i
E-post: pomozi.peter@btk.elte.hu

Kirjandus

Agenda Parva. Saadaval internetis

<<http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Tekstid/1622-Agenda.htm>>.

Vaadatud 8.10.2013.

Agenda Parva Brunsbergae M.DC.XXII. Handbüchlein für katholische geistliche aus Livlands Polenzeit. Tartu: J. G. Krüger.

Bartha Gábor (1979) *Az erdélyi fejedelemség születése*. (Magyar História.) Budapest: Gondolat.

Buccius, Wilhelm. Saadaval internetis

<<http://www.kresy.pl/kresopedia.postacie?zobacz/wilhelm-bucki-buccius>>.

<<http://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/indeks/4985,0436.html>>.

Vaadatud 8.10.2013.

- Helk, Vello (2003) *Jesuiidid Tartus 1583–1625*. Tartu: Ilmamaa.
- Kask, Arnold (1958) *Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laanekask, Heli, Erelt, Tiiu (2003) „Written Estonian”. In Mati Erelt, ed. *Estonian language*, 273–342. Tallinn: Estonian Academy Publishers.
- Makkai László (1961) *Stefan Batory w siedmiogrodzie*. (Światowid, 21.) Warszawa.
- Pierling, Paul (1887) *Bathory et Possevino. Documents inédits sur les rapports du Saint-Siège avec les Slaves (1580–1582)*. Paris.
- Peebo, Jaak (1996) „Mis oli lõunaeesti kirjakeeles enne Wastset Testamenti?” *B. G. Forseliuse Seltsi Toimetised* (Tartu) 2, 21–36.
- Pomozí Péter (1998) „Báthory István király szerepe Livföld művelődéstörténetében (vatikáni-erdélyi-lengyel-balti érintkezések)”. In Jankovics et al. *A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo*, 606–612. Budapest-Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság-Scriptum Rt.
- Pomozí Péter (2003) „A nemzeti és a regionális irodalmi nyelvek viszonya Észtországbán”. In Hajdú Mihály and Keszler Borbála szerk. *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, 457–465. Budapest: ELTE.
- Pomozí Péter (2007) „Kodukeele õigused Kagu-Eestis. „Agenda Parva” tähendus lõunaeesti kirjakeele ajaloos”. *Õdagumeresoomõ kodo*, 75–86. (Võro Instituudi Toimõndusõq, 20.) Toim. Helen Koks ja Jan Rahman. Võro: Võro Instituut.
- Reimann, Nele (2004) *Võromaa kodolugu*. Võro: Võro Instituut.
- Saareste, Andrus (1938) „Agenda Parva keelest”. *Eesti Keel*, 196–213.
- Salo, Vello (2003) „Jesuiten estnischer Abstammung”. *Johannes-Esto-Konferenz*, Tartu 30.08.2003 (Konverentsiettekanne. Saadaval internetis <http://www.johannes.ee/userfiles/file/tekstid/konv_salo_ger.pdf>. Vaadatud 30.9.2013.
- Särg, Taive (2005) „The early history of Estonian speech prosody studies”. *Linguistica Uralica* 41, 2, 81–90.
- Szilágyi, Sándor (1876(II)) *Erdélyi országgyűlési Emlékek 1540–1699. I–XXI*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata 1875–1899. Saadaval internetis <<http://eda.eme.ro:8080/xmlui/handle/10598/9070>>, <http://epa.oszk.hu/02100/02190/00167/pdf/KM_1993_01_005.pdf>. Vaadatud 30.9.2013.
- Treumuth-Loone, Nikolai (Loone, Nigolas) (1932) „Liivimaa koloniseerimise kavatsus (1582–1584)”. *Kultuuri ja teaduse teilt: mõtteid ja uurimusi Tartu Ülikooli 300-nda mälestusaasta puhuks*, 92–105. Toim. A. Anni jt. Tartu: Loodus.
- Veress Endre (1944) *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése 1556–1586*. I–II. Kolozsvár: Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet.

Wittram, Reinhard (1973) *Baltische Geschichte, Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Abstract. Péter Pomozi: On the culture-historical background of the „Agenda Parva”. The „Agenda Parva” (1622) is the earliest fully surviving book which contains a longer text in Estonian. The orthography of its South-Estonian language differs totally from the Germanic spelling of the contemporary North-Estonian texts, as well as from the later South-Estonian spelling. What was behind this was the work of the Jesuit College and translators’ seminary in Tartu, 1583–1625. The monks who taught there, having been selected from several European countries, knew the local languages good, and many of their students who were native speakers of Estonian later became members of the Jesuit order as well. Until the Swedish occupation in Livland 1622–1625, there was a whole network of Jesuit colleges in the Baltic region. The formation of this network would have been unimaginable without Stephen Báthory, the Transylvanian-Hungarian king of Poland (1575–1585). He was an excellent strategist and a learned humanist. His military successes established the chance of recatholisation in Livonia. This article focuses on less known details from the culture-historical background of the „Agenda Parva”, which had, however, a crucial role in that by the Jesuit schooling and education an excellent scribal tradition could develop, that was unique not only in its age but as late as the 19th century.

Keywords: Old Literary South-Estonian, Agenda Parva Brunsbergae, Stephen Báthory king of Poland, Jesuit colleges in Tartu and Brunsberg, jesuits of Tartu, innovative Estonian spelling